

**КОМПОЗИТНІ ДЕРИВАТИ ЯК СТРУКТУРНІ
ЕЛЕМЕНТИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА**

В статье анализируется формальная и семантическая структура сложных слов с корнем заліз-. Установлены структурно-семантические отношения между слово-вершиной и производными единицами в словообразовательной парадигме, взаимосвязи дериватов в словообразовательной цепочке. Определена продуктивность корня заліз-.

The article analyses the formal and semantic structure of composite word with root заліз-. It is characterised the structural-semantic relations between the top and the units of word-formative paradigms, interrelations of derivatives in word-formative chains. It is also defined the degrees of root productivity заліз-.

Мистецтво слова містить у собі складні деривати, які неодноразово ставали об'єктом дослідження у працях мовознавців, зокрема українських лінгвістів І.І. Ковалика, М.Я. Плющ, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенської, В.О. Горпинича, Л.Є. Азарової, Є.А. Карпіловської, Н.С. Родзевич, О.К. Безпояско, В.Б. Фридрак, М.Т. Богуцької та ін., які вивчали структуру й семантику композитів, історію їх виникнення, співвіднесеність складних слів із семантичною структурою словосполучення та речення, функціонування композитів у термінологічній лексиці. Питання належності складних дериватів до структури *словотвірного гнізда* (СГ) залишається актуальним і понині, оскільки в науковій літературі немає єдиної думки щодо цього. Поділяючи думку О.М. Тихонова, Г.Я. Василевич, Л.В. Чурсіної та ін. про складне слово як цілісне утворення, ми зараховуємо складні деривати до складу СГ.

Формальну організацію словотвірного гнізда з вершиною *заліз-(-о)* характеризує такі особливості: за частиномовною належністю слова-вершини – це гніздо субстантивне; похідні (123 одиниці) розташовуються на чотирьох ступенях похідності і формують віяльно-ланцюжковий структурний тип СГ; кількість дериватів поступово зменшується з віддаленням від вершини гнізда. Найбільш насичені дериватами І (68 одиниць) та ІІ (42 одиниці) ступені словотворення. За способом творення слів – це комбіноване СГ, адже його деривати утворюються суфіксальним, суфіксально-складним способами та внаслідок основоскладання.

На вершину СГ обрано іменник *заліз-(-о)*, який означає: 1) хімічний елемент, твердий ковкий метал срібlistого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь // *у порівн.*; 2) *розм.* жерсть, залізні штаби, смуги // *збірн.* залізні вироби, конструкції, сукупність залізних предметів, машин і т.ін. // *діал.* ланцюг // *заст.* кайдани [7, 190].

Семантична структура слова *залізо* має ланцюжкову будову, оскільки ЛСВ₂ вмотивовано ЛСВ₁: ЛСВ₁ → ЛСВ₂ – і складається з таких ядерних компонентів значення, як 'метал', 'хімічний елемент', 'органіка' («утворює

поліморфні модифікації»), 'придатний до оброблення' ('пластичний', 'ковкий', 'розчиняється в кислотах'), 'ступінь корозійної стійкості' ('легко окислюється', 'іржавіє'), і периферійних 'якість' ('твердий'), 'сплав', 'вироби', 'колір' ('сріблясто-сірий'). За етимологічними джерелами [4, 228-229], семантична ознака 'якість' (сема 'твердий') є первинною.

Парадигму кореня *заліз-* становлять похідні деривати I ступеня словотворення, з-поміж яких більшість – складні слова, що репрезентують зони іменника та прикметника. Композити *залізопрокатник*, *залізобетон*, *залізовуглець*, *залізграфіт*, *залізонікель*, *залізоцемент*, *залізочавун*, *залісосплав*, *залізокераміка*, що належать до субстантивного блоку, разом із словом-вершиною *залізо* становлять словотвірні пари (а деякі з них є структурними елементами *словотвірного ланцюжка* (СЛ)) і виражають синтагматичне словотвірне значення. Ці деривати за структурою є двокореневими, оскільки, за спостереженнями Н.Ф. Клименко, композити в українській мові мотивуються переважно двочленими словосполученнями [5; 6]. Особливість композитів по-різному потрактовано у внутрішньому та зовнішньому синтаксисі [1, 9]. К.Г. Городенська визначає процес утворення композитів як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення [3], виділяючи певні різновиди складних дериватів за предикатно-аргументною структурою речення.

До словотвірної категорії особи як виконавця дії належить відіменниковий композит *залізопрокатник*, який у сучасній українській літературній мові може бути двомотивованим: 1) умотивований іменниковою основою *заліз-*, а в глибинній структурі співвіднесений з підрядним означальним реченням: *той, хто прокатує залізо* > *залізопрокат(-ник)*, що визначає «особу як виконавця відповідного заняття»; 2) мотивується прикметниковою композитною основою *залізопрокатн-*, що дає змогу визначити «носія ознаки, названої твірною основою» (*залізопрокатн(-ик)*). При цьому використовується суфікс *-ик*, що є характерним для творення деад'єктивних іменників. У першому випадку композит *залізопрокатник* оформлено суфіксом *-ник*, що поєднується з іменниковою та дієслівною основами компонентів сконденсованого базового речення. Іменниковий компонент *заліз-* у похідному дериваті вмотивовано семантичними ознаками 'метал' і 'придатний до оброблення' слова-вершини *залізо*.

До словотвірної категорії із загальним значенням «речовини, яка містить залізо як рівноправний складник» зараховуємо композитні іменники *залізобетон*, *залізовуглець*, *залізочавун*, *залізоцемент*, *залізграфіт*, *залізонікель*, *залісосплав*. Вони постали внаслідок основоскладання, проте за відношеннями, які встановилися між твірними основами композитів, належать до різних словотвірних типів.

За тотожністю значення компонента *заліз-* ('метал', 'сплав') і способу творення похідні *залізобетон*, *залізоцемент*, *залізочавун*, *залізовуглець*, *залізграфіт* і *залізонікель* (між компонентами яких встановлений сурядний зв'язок) належать до одного словотвірного типу. До іншого словотвірного типу належить складний іменник *залісосплав*, оскільки він утворився

внаслідок згортання субстантивного словосполучення, компонентами якого є іменники, між якими підрядний зв'язок керування: *сплав заліза*, а компонент *заліз-* у його складі також виражає семантичні ознаки 'метал', 'сплав', актуалізуючи ЛСВ₁ мотиватора *залізо*. Семантичний аналіз складних іменників *залізобетон* і *залізоцемент* дає змогу виокремити в їх складі, крім експліцитних сем 'метал', 'сплав', імпліцитні семантичні ознаки 'будівельний матеріал', 'якість', уточнивши таким чином внутрішню структуру слова-вершини СГ *залізо*.

Ще одним репрезентантом субстантивного блоку *словотвірної парадигми* (СП) кореня *заліз-* є композитний дериват *залізокераміка*, який виражає словотвірне значення «матеріал, який містить залізо як складову». Він утворився внаслідок основоскладання, а іменниковий корінь *заліз-* умотивований семантичними множниками 'метал', 'якість' (сема 'твердий') твірного слова *залізо*.

Складні деривати субстантивного блоку I ступеня словотворення (крім іменників *залізопрокатник*, *заліzosплав*) послуговували твірними для дериватів II ступеня, утворивши з ними словотвірні пари (пор.: *залізовуглець* → *залізовуглецевий*; *залізграфіт* → *залізграфітовий* та ін.) або ставши вершинами підгнізд (пор.: *залізнікель* → *залізнікелевий*, *залізнікельалюмінієвий*, *залізнікелькобальтовий*). У словотвірних парах між твірними іменниками і похідними відносними прикметниками спостерігаються транспозиційні відношення, оскільки похідні зберігають семантику твірних. За суфіксальними формантами прикметники належать до різних словотвірних типів: 1) із суфіксом *-н-* (*залізоцементний*); 2) із суфіксом *-ев-* (*залізовуглецевий*, *залізнікелевий*); 3) із суфіксом *-ов-* (*залізграфітовий*).

Парадигми композитних іменників *залізобетон* і *залізнікель* представлено ад'єктивними похідними. Між мотиватором і мотиватом репрезентовано не тільки транспозиційні відношення (див. вище), але й синтагматичні. Похідні складні прикметники (із сурядним зв'язком між компонентами), що постали внаслідок основоскладання, виражаючи загальне словотвірне значення стосунку до матеріалу, актуалізують ЛСВ₁ слова-вершини *залізо*, зокрема семантичні множники 'метал', 'сплав', 'будівельний матеріал', 'якість', які реалізують свої потенції й у похідних III ступеня словотворення *залізобетонно-клеєний*, *залізнікель-алюмінієвокобальтовий*. Ці ад'єктивні деривати є останньою ланкою СЛ, пор.: *залізо* → *залізобетон* → *залізобетонний* → *залізобетонно-клеєний*; *залізо* → *залізнікель* → *залізнікельалюмінієвий* → *залізнікельалюмінієвокобальтовий*.

Отже, зону іменника СП кореня *заліз-* формують поряд із простими суфіксальними дериватами і композити, які разом із похідними одиницями II та III ступенів словотворення становлять СЛ та СП; десубстантивні іменники I ступеня словотворення актуалізують ЛСВ₁ та ЛСВ₂ вершини СГ *заліз-(-о)*, проте словотвірну активність виявили семи, що репрезентують ЛСВ₁, а дефініційний аналіз похідних із коренем *заліз-* дав змогу уточнити

семантичну структуру вершинного іменника, доповнивши її семантичною ознакою 'будівельний матеріал'.

Ад'єктивний блок I ступеня деривації представлено, крім суфіксальних прикметників, композитними мотиватами *залізоалюмінієвий*, *залізоводний*, *залізомагnezійний*, *залізовмісний*, *залізообробний*, *залізо-чорний* та ін. (усього – 50 одиниць), їх можна об'єднати в декілька груп за словотвірними значеннями, які вони виражають.

Прикметники *залізоамонійний*, *залізовуглецевий*, *залізомарганцевий*, *залізокам'яний*, *залізомідний*, *залізоціанистий*, *залізосвинцевий*, *залізохромовий* та подібні, що постали способом основоскладання, належать до словотвірної категорії із значенням «який входить до складу речовини як рівноправний елемент», а твірний компонент *заліз-* актуалізує семантичні ознаки 'хімічний елемент', 'органіка', 'метал' іменника *залізо*. Складові композитів пов'язані між собою сурядним зв'язком. Із дериватів цієї групи тільки прикметники *залізомарганцевий* та *залізоціанистий* реалізували себе в похідних наступного такту, послугувавши твірними основами, пор.: *залізомарганцевий* > *залізомарганцевистий* (цей суфіксальний мотиват становить словотвірний тип із суфіксом *-ист-*, який надає похідному словотвірного значення «надмірного вияву ознаки»); *залізомарганцевий* > *залізомарганцевополіметалічний* (між двоосновним твірним і чотириосновним похідним у словотвірній парі встановлено мутаційні відношення, а лексичний дериват *залізомарганцевополіметалічний* виражає синтагматичне словотвірне значення); *залізоціанистий* > *залізоціанистоводневий* (похідний прикметник, утворившись внаслідок основоскладання, набуває нового лексичного значення, зберігаючи семантику твірного компонента *заліз-*).

Словотвірну категорію, в якій твірний компонент *залізо* виражає об'єктне значення, становлять прикметники *залізоплавильний*, *залізопрокатний*, *залізоробний*, *заліозварювальний*, *залізорізний*, *залізообробний*, *залізоокислювальний*, що утворилися суфіксально-складним способом від дієслівних словосполучень, що співвідносяться з реченневими структурами, пор.: *залізоплавильний* < *плавити залізо* + *-льн-(-ий)* < який *плавить залізо*; *залізопрокатний* < *прокатувати залізо* + *-н-(-ий)* < який *прокатує залізо*; *залізоробний* < *робити залізо* + *-н-(-ий)* < який *робить залізо*; *заліозварювальний* < *зварювати залізо* + *-льн-(-ий)* < який *зварює залізо*; *залізорізний* < *різати залізо* + *-н-(-ий)* < який *ріже залізо* тощо. Домінанту становить словотвірний тип із суфіксом *-н-*, до якого належать композити *залізопрокатний*, *залізообробний*, *залізоробний*, *залізорізний*. Похідні *залізоплавильний*, *залізоокислювальний* та *заліозварювальний* виділяємо в словотвірний тип із суфіксом *-льн-*. Іменниковий компонент *заліз-* є виразником ЛСВ «твердий ковкий метал срібlistого кольору» слова-вершини й реалізує експліцитні семантичні ознаки твірного іменника 'метал', 'придатний до оброблення', 'ступінь корозійної стійкості' (у похідному *залізоокислювальний*).

Словотвірне значення «який містить залізо як складову частину» виражають десубстантиви *залізовмісний* та *залізомарганцевмісний*, які утворилися суфіксально-складним способом і належать до словотвірного типу із суфіксом *-н-*. Двоосновний дериват *залізовмісний* походить від дієслівного словосполучення *вміщувати залізо* і співвідноситься в глибинній структурі з підрядним означальним реченням *який вміщує залізо*, а триосновний мотиват *залізомарганцевмісний* є наслідком згортання базового речення «який містить залізо і марганець» у композит. Компонент *заліз-* у складі обох дериватів актуалізує семантичний множник 'метал' вершинного іменника.

Складний прикметник *залізорудний*, що постав способом основоскладання, припускає полімотивацію в сучасній українській мові: 1) мотивований іменником *залізо*; є наслідком згортання реченнєвої структури, яка співвідноситься з підрядним означальним реченням, пор.: *руда, що містить залізо (як метал) + -н-(-ий) > залізорудний*; 2) мотивований прикметником *залізний*; утворився внаслідок зрощення іменниково-прикметникового словосполучення *залізна руда* (залежність між компонентами підрядна), пор.: *залізна руда + -н-(-ий) > залізорудний*. Твірна основа *заліз-* у складі композита *залізорудний*, незалежно від мотивації складного прикметника, актуалізує ядерну семантичну ознаку 'метал', оскільки похідний дериват має значення «пов'язаний із залізною рудою, з її розміщенням, видобуванням, підготовкою до металургійного плавлення і т.ін.» [2, 308].

Відносний композитний прикметник *залізом'який*, що постав за допомогою основоскладання від субстантивного словосполучення *м'яке залізо*, виражає мутаційне словотвірне значення і вмотивований семантичними ознаками 'метал', 'якість', які репрезентують ЛСВ1 твірного іменника *залізо*.

Лексичні деривати *залізодефіцитний*, *залізоокисний* співвідносяться з іменниковими словосполученнями *дефіцит заліза*, *окис заліза*, іменниковий корінь *заліз-* у складі композитів актуалізує семантичну ознаку 'метал', а до прикметника *залізоокисний* мотиваційним виступає ще й семантичний множник 'ступінь корозійної стійкості'. Зазначені похідні утворилися за допомогою основоскладання і належать до словотвірного типу із суфіксом *-н-* за суфіксальними формантами, якими оформлено їх другі основи.

Ще одним структурним елементом ад'єктивного блоку СП кореня *заліз-* є похідний прикметник *залізо-чорний*, який постав основоскладанням (зв'язок між компонентами сурядний) за участю інтерфікса *-о-*. Семантичним мотиватором до нього виступає периферійна сема 'колір', що формує ЛСВ1 твірного деривата *залізо*.

Отже, ад'єктивний блок іменникової парадигми аналізованого СГ представлено похідними, які утворилися внаслідок основоскладання і разом із дериватами інших ступенів похідності на синтагматичному рівні становлять СЛ, а на парадигматичному – СП. Унаслідок словотвірного аналізу було уточнено семантичну структуру вершини СГ *заліз-(-о)*.

Література

1. Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: Структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Міністерство освіти і науки України. Вінницький держ. техн. ун-т.– Вінниця: Універсум-Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
3. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті синтаксичного синтезу // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27-34.
4. Етимологічний словник української мови: У 7-ми тт. – К.: Наук. думка, 1983 – 1989.
5. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.
6. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 252 с.
7. Словник української мови: В 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.